

11de Voortgangsrapportage Binnenhof renovatie

Datum 16 april 2024

Inhoud

1. Stand van zaken renovatie
  - 1.1 Algemeen
  - 1.2 Bevindingen onderzoeken
  - 1.3 Bevindingen inpassen veiligheidseisen
  - 1.4 Contractering geeft inzicht in marktspanning
  - 1.5 Overige ontwikkelingen
2. Ontwikkelingen per complexdeel
  - 2.1 Complexdeel Tweede Kamer
  - 2.2 Complexdeel Eerste kamer
  - 2.3 Complexdeel Raad van State
  - 2.4 Complexdeel Algemene Zaken
  - 2.5 Kelderbak
  - 2.6 Buitenruimten
3. Projectbeheersing en risicomanagement
  - 3.1 Ontwikkeling integrale planning
  - 3.2 Ontwikkeling mijlpalen
  - 3.3 Risico's
4. Financiën
  - 4.1 Budgetmutaties
  - 4.2 Ontwikkelingen budget 2015 - 2024
  - 4.3 Gerealiseerde uitgaven
5. Overig
  - 5.1 Tijdelijke huisvesting AZ
  - 5.2 Gerelateerde projecten
  - 5.3 Archeologie
  - 5.4 Communicatie en omgeving

1. Stand van zaken renovatie

1.1 Algemeen

Deze 11de voortgangsrapportage geeft inzicht in de stand van zaken van het renovatieprogramma van het Binnenhof over de periode van september 2023 tot en met februari 2024.

Het is in de afgelopen periode duidelijk geworden dat de kosten voor de renovatie aanzienlijk hoger liggen dan verwacht. Sinds de laatste voortgangsrapportage zijn aanvullende eisen rondom veiligheid en duurzaamheid in de ontwerpen en plannen verwerkt, en is een belangrijk deel van de uitkomsten van de technische onderzoeken bij de Eerste Kamer, Tweede Kamer en Raad van State bekend geworden. Hierdoor is een veel beter beeld ontstaan van de staat waarin de gebouwen verkeren. Ook zijn de gesprekken over contracten met de aannemers gestart en ontstaat daarmee zicht op de daadwerkelijk te verwachten kosten. Er zal dan ook een fors beroep worden gedaan op de disclaimers om deze kosten te kunnen dekken.

Om inzicht te geven in de oorzaak van deze kostenstijging zal in dit hoofdstuk allereerst worden ingegaan op de bevindingen van de onderzoeken naar de technische staat van de gebouwen. De aanvullende veiligheidseisen en de daaruit voortvloeiende maatregelen worden besproken, alsmede de marktspanning in de bouwsector. Dit leidt tot wijzigingen in het budgettaire kader. Deze wijzigingen worden toegelicht in hoofdstuk 3 financiën. In hoofdstuk 2 zullen achtereenvolgens de werkzaamheden en ontwerpen van de verschillende complexdelen aan bod komen. In hoofdstuk 3 en 4 zal worden ingegaan op de planning, de risico's en de financiën. Als laatst zullen de overige zaken zoals communicatie, omgeving en archeologie aan bod komen.

1.2 Bevindingen onderzoeken

Zoals toegelicht in de achtste voortgangsrapportage (Kamerstuk 34293, nr. 127) is direct na de verhuizing van de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en de Raad van State naar de tijdelijke huisvesting, gestart met de onderzoeken naar de technische staat van de gebouwen. Uit onderzoeken voorafgaand aan het kabinetsbesluit bleek dat de staat van de gebouwen slecht was. Dit was echter alleen gebaseerd op steekproeven en beperkte onderzoeksmethodes omdat de gebouwen continu in gebruik waren.

In de kamerbrief 12 maart jl. is toegelicht dat uit de onderzoeken in de gebouwdelen van de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en de Raad van State naar voren is gekomen dat de gebouwen ernstigere gebreken vertonen en dat de staat van het monumentale complex nog veel slechter is dan bij de start van het renovatieproces kon worden voorzien. Voor het complexdeel AZ geldt dat alhoewel

al enkele onderzoeken worden verricht, het merendeel van de onderzoeken pas plaats zal kunnen vinden nadat de gebruiker is uitgehuisd.

- Constructieve staat gebouwen

Gebouwconstructies

Gebleken is dat vele wanden, vloeren, trappen en constructies instabiel zijn. Met het verwijderen van wandbespanning in het gebouw van de Eerste Kamer is duidelijk geworden dat het grote aantal gaten dat eerder niet zichtbaar was zorgt voor scheurvorming en instabiliteit van de muren. Om de draagkracht van de vaak monumentale muren te herstellen zijn extra werkzaamheden nodig. Doordat de muren zodanig zijn verzwakt kunnen er geen nieuwe sparingen worden gemaakt. Dit zorgt voor extra complicaties bij het inpassen van nieuwe installaties.

Beschadigde en poreuze funderingen

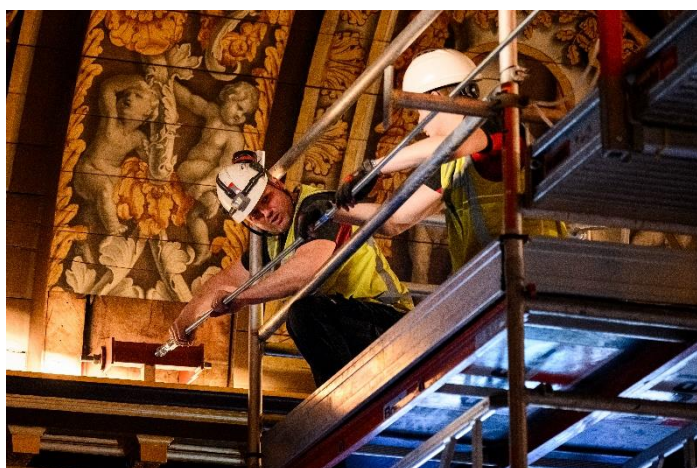
Doordat diverse funderingen niet meer stabiel bleken te zijn, zijn op meerdere plekken extra werkzaamheden nodig om de funderingen te versterken. Dit is bijvoorbeeld het geval in het complexdeel Raad van State rondom de historische Volle Raadzaal. Ook op andere locaties waar de souterrains toegankelijk moeten worden, zijn extra funderingsversterkingen nodig om veilig gebruik zeker te kunnen stellen. Dit is onder meer het geval in het souterrain van de Eerste Kamer. De aangetroffen funderingen zijn gebouwfankelijk, zeer divers en deels ook historisch. Meerdere benaderingen zijn dus nodig om met respect voor het verleden waar nodig versterkingen aan te brengen, zeker waar kelders moeten worden aangepast.

Funderingsverstevingingen

Dakconstructies

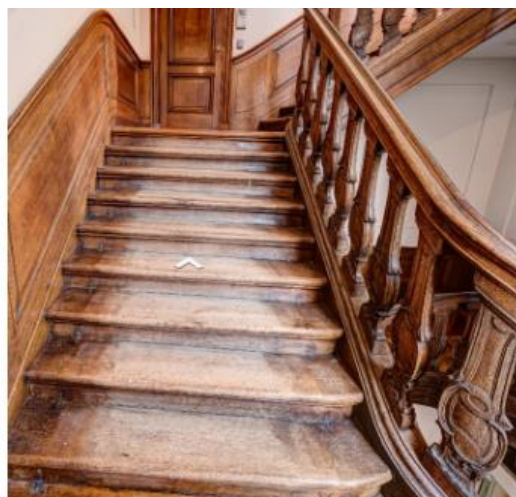
Doordat muren in de loop der jaren zijn gaan wijken, is onder andere de dakconstructie in het gebouw van de Eerste Kamer los komen te zitten en dus zeer instabiel. Over het hele complex zijn extra herstelwerkzaamheden nodig voor de dakconstructies. Bij het monumentale plafond van de plenaire zaal was het plaatsen van trekstangen noodzakelijk om beschadiging van de dakconstructie te voorkomen. Voor de herstelwerkzaamheden aan het dak zijn extra voorzieningen nodig om deze uit te voeren zonder dat het monument beschadigingen oploopt.

Aanbrengen tijdelijke trekstangconstructies ten behoeve van stabiliseren dakconstructie plenaire zaal EK (foto's: Artjen Veldt)

Trapconstructies

Onderzoek aan monumentale trappen, waaronder het trappenhuis in het complexdeel Raad van State en de achttiende -eeuwse Stadhouders trap in de Eerste Kamer (ook wel de Pieter de Swart-trap genoemd), heeft aangetoond dat de trapconstructies zo ernstig zijn aangetast dat de trappen (gedeeltelijk) buiten gebruik zijn gesteld.

Scheefhangende Stadhouders trap

Gevelwerkzaamheden

Uit onderzoek naar meerdere gevels blijkt dat de staat van het voegwerk, de stenen en het monumentale houtwerk poreus of verrot is. Hierdoor is een gevelrenovatie noodzakelijk om het complex te behouden voor toekomstige generaties. Zo zijn er bij onderzoek naar de gevel van de Raad van State en Eerste Kamer 3500 afzonderlijke beschadigingen gemeld. Deze moeten stuk voor stuk worden nagelopen om te kijken welke herstelwerkzaamheden nodig zijn.

Lekkages

Tijdens de onderzoeksfase is gebleken dat de vochtproblemen in het complexdeel Eerste Kamer worden veroorzaakt door talrijke lekkages van de Hofvijver. Om dit te herstellen zal een deel van de Hofvijver moeten worden drooggelegd. De lekkages bevinden zich in de directe nabijheid van de monumentale delen, waaronder de Hofkapel. Om die reden is de komende periode extra onderzoekswerk noodzakelijk voordat herstelwerkzaamheden kunnen worden uitgevoerd zonder de monumentale delen van het complex te beschadigen.

Scheuren en lekkages kelder EK en RvS

- Asbest en andere gevaarlijke stoffen

Gezien de veiligheidseisen van toepassing op het onderzoeken en saneren van asbest konden deze werkzaamheden pas starten na de uithuizing van de gebruikers. In VGR 9 is aangegeven dat de hoeveelheid asbest in de gebouwen groter is dan was voorzien. Tijdens de uitgevoerde onderzoeken in de afgelopen periode is er weer veel nieuwe asbest aangetroffen. De verwachting is dat ook de komende periode nog meer asbest zal worden gevonden. De verwachting is dat dit zeker ook in complexdeel AZ het geval zal zijn wanneer de onderzoeken daar kunnen starten. Ook is gebleken dat de asbest zich veelal bevindt op plekken die eerder aan het zicht waren onttrokken en moeilijk toegankelijk zijn.

Bij de complexdelen Raad van State en Eerste Kamer zijn grote hoeveelheden asbest aangetroffen in veel van de sparingen (geboorde gaten voor kabels en leidingen) in de gebouwen, veelal op slecht toegankelijke plekken en vaak in combinatie met grote hoeveelheid te verwijderen kabels en leidingen. Ook boven de plafonds en onder vloeren is asbest aangetroffen, zoals in de vloerconstructies van gebouw H bij de Tweede Kamer. Daarnaast zijn restanten aangetroffen van saneringen die eerder niet volledig zijn uitgevoerd.

De sanering duurt langer dan voorzien. Dit wordt ten eerste veroorzaakt door de grote hoeveelheid asbest en ten tweede doordat bij het verwijderen van de asbest ervoor moet worden gezorgd dat er geen beschadigingen plaatsvinden aan monumentale plafonds, muren en vloeren. Dit brengt extra tijd en kosten met zich mee.

Op meerdere plekken zijn gevaarlijke stoffen aangetroffen die conform de geldende veiligheidsregels moeten worden verwijderd. Zo is er bijvoorbeeld een kelderbak in gebouw A van de Tweede Kamer gevonden met daarin kwikhoudend slib. Ook is er zowel op het Opperhof als op de Hofplaats PFAS gevonden in de bodem. De oorsprong hiervan ligt bij de protesten van de brandweer in 1983 waarbij grote hoeveelheden PFAS bevattend blusschuim over het Binnenhof zijn gespoten. De met PFAS verontreinigde grond wordt nu onder streng toezicht gesaneerd. Dit was niet voorzien en brengt extra inspanningen en kosten met zich mee.

Brandweerprotest 1983 (bron: ANP)

- Inpassen installaties

Bij de uitwerking van het technisch ontwerp blijkt dat het inpassen van de installaties in veel gevallen zeer complex is. Dit leidt ertoe dat de realisatie van deze installaties veel duurder wordt dan gedacht. Het onderstaande voorbeeld geeft daarvan een goede illustratie. Bij de proefopstelling in gebouwdeel J van de Tweede Kamer is gebleken dat er te weinig ruimte is tussen de verdiepingvloeren voor het aanbrengen van installaties zoals kabelgoten voor elektra en leidingen voor warmte-elementen.

Proefopstelling leidingen en kabelgoten voor elektra

Om veilig te kunnen werken en om te voorkomen dat het bouwplaats personeel door het houten plafond valt is een bijzondere oplossing bedacht. Boven de tracés waar de installaties in de opengemaakte vloeren moeten worden aangelegd is een rijdend portaal opgesteld waaraan de veiligheidsgordel van het bouwplaats personeel wordt vastgehaakt.

Veiligheidsportaal en proefopstelling warmte-element

- Archeologie, bouwhistorie en ondergrondse obstakels.

De bodem onder het Binnenhof herbergt veel geschiedenis. Op diverse plekken is al eerder archeologisch onderzoek verricht en zijn historische vondsten verwijderd. Desalniettemin blijkt uit archeologisch onderzoek dat het aantal vondsten en het historisch belang van deze vondsten groter is dan kon worden verondersteld op basis van historische bronnen. De vondsten bevinden zich onder meer op het Opperhof en de Hofplaats. Deze vondsten komen aan het licht bij de voorbereiding van de nieuwe kelderfuncties of op plekken waar kelders worden verdiept (zoals bij de Eerste Kamer). In paragraaf 4.2 is meer informatie opgenomen over de archeologische onderzoeken.

Na het verwijderen van de vijver in Lichthof 2 van gebouwdeel A Tweede Kamer is bij het ontgraven van de funderingsplaat geconstateerd dat dit in tegenstelling tot de verwachting geen funderingsplaat is maar een waterbak. Deze betonnen bak heeft een afmeting van ongeveer 6 x 6 meter. De fundering van beton is 30 cm dik met en het dek 15 cm dik en de ruimte in de waterbak is 60 cm hoog. Bij het vrij graven van de waterbak zijn putten, gemetselde funderingen, gemetselde riolen, gresbuizen, pvc-buizen en leidingen aangetroffen. Mogelijk ligt onder de waterbak nog deels de overkluizing van de beek die hier heeft gelopen.

Betonnen waterbak

Bij het milieukundig onderzoek is geconstateerd dat de grond rondom de waterbak is vervuild met lood. Hiervoor geldt dat personeel beschermende maatregelen moet treffen om op deze locatie te kunnen werken. Ook een jaarlijkse gezondheidskeuring hoort bij de eisen om op de locatie te kunnen werken. Ook is in de waterbak is slib aanwezig. Onderzoek heeft uitgewezen dat dit slib met kwik en andere zware metalen is vervuild. Ook dit zal onder streng toezicht moeten worden verwijderd.

Bij graafwerkzaamheden is een deel van de fundering van de oude Hofsingelcentrale blootgelegd. Dit is een oude elektriciteitscentrale van Siemens uit 1889. Er zijn hierbij resten van fundering van gevels en muren ontdekt maar ook resten van de machinefundering. Deze machinefundering bestaat uit een gemetseld blok van 14 bij 10 meter. Het verwijderen van dit object heeft extra tijd in beslag genomen heeft geleid tot extra kosten.

1.3 Bevindingen inpassen veiligheidseisen

Sinds het initiële plan om het Binnenhof te renoveren in 2015 is er in Nederland veel veranderd. Door toegenomen dreiging zijn de veiligheidseisen in tal van sectoren toegenomen, eisen voor zowel de fysieke als digitale veiligheid. Dit geldt uiteraard ook voor het Binnenhof, waar belangrijke delen van ons landbestuur zijn ondergebracht. De toegenomen veiligheidseisen die in eerdere voortgangsrapportages zijn beschreven hebben geleid tot ontwerpaanpassingen die gezamenlijk met gebruikers van het Binnenhof, de organisaties van de Eerste Kamer, De Tweede Kamer, de Raad van State en AZ, zijn vastgesteld.

Deze toegenomen veiligheidseisen hebben, zoals toegelicht in onder meer de stand van zakenbrief van 12 maart jl., en in de 10de voortgangsrapportage, een steeds groter wordende impact gekregen op de renovatie van het Binnenhof. Met het vaststellen van de ontwerpen wordt steeds beter inzichtelijk wat de veiligheidseisen betekenen voor de werkzaamheden die de aannemers moeten gaan uitvoeren en ook voor de wijze waarop zij dit moeten doen. Het inpassen van deze maatregelen leidt tot meer werkzaamheden en hogere kosten dan voorzien. Dit wordt veroorzaakt door:

Grotere ruimtebehoefte

Om de voortgang van de bedrijfsvoering te allen tijde te kunnen garanderen is meer techniek nodig. Meer apparaten, meer koppelingen en meer leidingen vragen om meer ruimte. Zoals toegelicht in de 10de voortgangsrapportage is hiervoor 70% meer ruimte nodig voor installaties. Om die reden is het noodzakelijk om extra ruimte te realiseren in kelders waaronder de kelder op het Opperhof. Ook in de gebouwen leidt dit tot een grotere ruimtebehoefte en additionele (constructieve) maatregelen bijvoorbeeld om de installaties in zolders te kunnen plaatsen.

Aanpassingen in ontwerpen

Extra eisen voor onder andere de persoons- en gebouwbeveiliging hebben de afgelopen periode om aanpassingen van de ontwerpen gevraagd. Dit geldt onder meer voor de realisatie van de Hofgracht en het toevoegen van de ondergrondse publieksentree voor het Tweede Kamercomplex. Zoals toegelicht in de 10de voortgangsrapportage maakten verdere aanvullingen op de veiligheidseisen het noodzakelijk om daarnaast een overkapping voor het entreegebouw te ontwerpen. Dergelijke extra ontwerpinspanningen leiden tot extra advieskosten van onder andere de ontwerpers, architecten en technisch adviseurs en onderzoeksbureaus.

Veilige uitvoering van werkzaamheden

Extra veiligheidseisen leiden tot een toename van het aantal zichtbare en onzichtbare maatregelen in het complex, zoals bijvoorbeeld de inzet van beveiligingscamera's of scanapparatuur. Daarnaast moeten diverse werkzaamheden vanwege veiligheidseisen tijdens de bouw worden afgeschermd. Dit alles vraagt om extra inzet en maatregelen van de aannemers die ook extra kosten met zich meebrengen. Ook maken informatiebeveiligingseisen het noodzakelijk dat ontwerpers, aannemers, het RVB en de gebruikers aanvullende maatregelen nemen om op een veilige manier informatie uit te kunnen wisselen en te toetsen. Hierbij kan worden gedacht aan speciale ICT-systemen of het realiseren van ruimtes waarin met confidentiële informatie kan worden gewerkt.

Staat van het gebouw

Het inpassen van veiligheidsmaatregelen in het monumentale complex brengt extra kosten met zich mee. Dit zijn onder meer onderzoekskosten naar de wijze waarop apparaten in de monumentale delen kunnen worden verwerkt, en archeologisch onderzoek om te onderzoeken of en op welke wijze de maatregelen kunnen worden geïntegreerd. Ook vraagt de slechte staat van het complex om extra maatregelen op het gebied van brandveiligheid gedurende de bouw, zoals een tijdelijk brandveiligheidssystemen en continu inzet van brandwachten.

Nu de ontwerpen worden afgerond en de contractering met de aannemers loopt ontstaat meer zicht op de kosten voor benodigde veiligheidsmaatregelen. In 2021 en 2023 is zoals eerder toegelicht ook een beroep op de disclaimer veiligheid gedaan. Het beroep op de disclaimer veiligheid dat ook dit jaar noodzakelijk is wordt toegelicht in hoofdstuk 3, financiën waarbij in wordt gegaan op de uitwerking van de gracht/brug, de publieksentree voor de Tweede Kamer en veiligheidsmaatregelen gedurende de bouw.

1.4 Contractering geeft inzicht in marktspanning

Vanaf eind 2023 zijn de eerste prijsopgaven van de gebouwdelen van de Tweede Kamer en de kelder ontvangen. Zoals elders in de bouwsector ook het geval is, wordt het programma geconfronteerd met de fors gestegen prijzen van materialen en lonen in de periode 2015-2024. Deze ontwikkeling is in eerdere voortgangsrapportages ook toegelicht. Alhoewel er nog uitwerkingen van de ontwerpen, aanvullende prijsopgaven en een dialoog- en onderhandelingsfase zullen volgen, is duidelijk dat er grote afwijkingen zijn met de eerder gevalideerde ramingen. Deze afwijkingen worden verklaard doordat enerzijds het prijsniveau van lonen en materialen meer is gestegen dan was voorzien en anderzijds doordat de benodigde personele en materiele inzet om de renovatie uit te voeren hoger is dan initieel geraamd.

Gedurende het ontwerpproces is de marktspanning gemonitord door het verschil tussen de ontvangen budgetindexatie (+2,5%) en de algemene prijsontwikkeling in kaart te brengen. Dit is gedaan aan de hand van de zogenaamde BDB-index in de bouwsector (structureel en conjunctureel). In de periode april 2015 tot en met januari 2024 is de algemene prijsontwikkeling in de sector + 48% gebleken.

Daarnaast leiden ook de volgende elementen tot een fors beroep op de disclaimer marktspanning:

- 1 Er worden hogere risicopremies gehanteerd dan was voorzien. In algemene zin is deze trend te herkennen in de bouwsector bij complexe en arbeidsintensieve projecten. De slechte staat van de gebouwen en het grote aantal archeologische vondsten op en rondom het Binnenhof dragen hier extra aan bij.
- 2 Specialistische kennis en ervaring nodig voor dit bijzondere complex is schaars en daarmee nog duurder geworden. In de periode 2020 - 2024 zijn de lonen 14% gestegen. De snelle groei van de lonen is nog niet gestabiliseerd, zo is begin 2024 een nieuwe CAO voor de timmerlieden afgesloten, waarin een loonstijging van 9,5% is opgenomen voor de periode maart 2024 tot en met februari 2025. De renovatie is vanwege het vele handwerk arbeidsintensief, bijvoorbeeld als gevolg van het doorlopend aanbrengen en verwijderen van de houten beschermingen. Omdat daardoor de looncomponent relatief groot is werkt dit sterk door in de ontvangen prijzen. Daarnaast hebben veiligheidsmaatregelen gedurende de uitvoering ook een impact op het personeel en personeelskosten. Denk hierbij aan bijvoorbeeld noodzakelijke screening van meer werknemers dan waar in 2015 van uit is gegaan.

Als gevolg van deze ontwikkeling is de component marktspanning veel groter dan tot op heden was voorzien. In het hoofdstuk financiën komt dit ook aan de orde. Gezien de lopende onderhandelingen met de aannemers is verdere informatie hierover vertrouwelijk.

1.5 Overige ontwikkelingen

In de afgelopen periode is het niveau van rubricering (de mate van beveiliging van informatie) aangepast binnen enkele programmaonderdelen. Dit heeft ook gevolgen voor de planning en wordt verder toegelicht in het hoofdstuk projectbeheersing en risicomanagement.

Natuurvergunning

In de kamerbrief van 24 augustus 2023, en in de negende en tiende voortgangsrapportages, is de stand van zaken van de aanvraag natuurvergunning toegelicht. Voorzien was dat de aanvraag van de vergunning in maart 2023 zou leiden tot een definitieve vergunning in september 2023. Toen in augustus 2023 bleek dat de vergunning niet tijdig zou worden verleend is overgegaan op maximale inzet van elektrisch materieel. Toen in december 2023 duidelijk werd dat een definitief besluit inzake de natuurvergunning nog niet was afgegeven, betekende dat dat belangrijke werkzaamheden aan de kelderbak die waren voorzien voor de eerste week van januari moesten worden uitgesteld. Dit heeft een effect gehad op de planning en wordt toegelicht in hoofdstuk projectbeheersing en risicomanagement.

De natuurvergunning is op 24 januari verleend. Bekend is geworden dat Mobilisation for the Environment beroep heeft aangetekend bij de rechtbank Den Haag inzake het besluit van de omgevingsdienst Haaglanden om de natuurvergunning te verlenen. Het RVB is aangemerkt als belanghebbende. Het Rijksvastgoedbedrijf zet zich, conform de richtlijnen en kaders van de wet natuurbescherming en de verleende natuurvergunning, samen met de aannemers in om de effecten op de natuur zoveel mogelijk te beperken. Waar het kan zijn werkzaamheden elektrisch uitgevoerd. Zo zijn bijvoorbeeld de funderingsversterkingen van de gebouwen rondom het Opperhof volledig elektrisch uitgevoerd. Het elektrisch uitvoeren van deze werkzaamheden is van belang voor de verleende natuurvergunning en de grootschalige inzet van elektrisch materieel op deze manier is uniek in Nederland. Dit betekent echter ook dat voor het eerst praktijkervaring wordt opgedaan met grootschalige inzet van elektrisch materieel. De eerste ervaringen tonen aan dat de lagere productiesnelheid en de beperkte beschikbaarheid van elektrisch materieel een effect zal hebben zowel op de kosten als op de planning.

In paragraaf 1.2 zijn de uitkomsten van de onderzoeksfase toegelicht. Deze onderzoeksfase heeft door de slechte staat van de gebouwen langer geduurd dan was voorzien. Door de zeer grote hoeveelheden asbest die zijn gevonden in de gebouwen, zijn de onderzoeken en sanering van asbest nog niet volledig afgerond. Dit zal de komende periode moeten worden gebeuren. Wel is de uitvoeringsfase zo veel als mogelijk gestart. Dit betekent dat de bouwwerkzaamheden steeds intensiever zullen worden. De voorbereidingen om bouwketen te realiseren zijn van start gegaan, zowel op de Hofvijver als op het Plein. Ook is de onderdoorgang van de Stadhouderspoort verlaagd. Dit is noodzakelijk om aanvoer van benodigde machines en materialen richting het Opperhof mogelijk te maken.

Verlaging Stadhouderspoort

In de afgelopen rapportageperiode is ook het informatiecentrum Binnenhof Renovatie geopend als een tijdelijke publiekstrekker voor de Haagse Binnenstad. Daarnaast is er in deze periode archeologisch onderzoek uitgevoerd door de

Dienst Archeologie van de gemeente Den Haag. Dit heeft geleid tot diverse vondsten waaronder de Spuiport uit de late 13de/begin 14de eeuw en een kleine grafkelder aan de westzijde van de hofkapel.

Archeologische opgraving Spuiport

2. Ontwikkelingen per complexdeel

2.1 Complexdeel Tweede Kamer (TK)

Werkzaamheden

Gezien de monumentale status van het gebouw worden voorwaarden gesteld aan de manier waarop bijvoorbeeld het aanbrengen van klimaatinstallaties wordt uitgevoerd. Dit is een van een aanleidingen waarom op diverse plekken in het complex mock-ups zijn gemaakt. Hierbij worden op verschillende plekken de vloeren en muren opengemaakt om constructiedetails te evalueren, prestaties te testen en te kijken hoe kritische installaties het beste kunnen worden ingepast. De uitkomsten van deze onderzoeken en de mock-ups zijn meegenomen in de technische ontwerpen voor de diverse gebouwdelen.

In de afgelopen periode zijn voor complexdeel TK de noodzakelijke funderingsversterkingen uitgevoerd in verband met de bouw van de kelderbak. Daarnaast zijn diverse voorbereidende werkzaamheden uitgevoerd zoals het aanbrengen van de fundering voor de bouwkeet op het Plein. Ook wordt er nog gewerkt aan de bescherming van de grote aantallen monumentale kwetsbare delen van de gebouwen die niet uitgenomen kunnen worden.

Ontwerp

In de afgelopen periode zijn de concept technisch ontwerpen voor alle gebouwdelen gezamenlijk door RVB en gebruiker TK getoetst. De bevindingen zijn inmiddels verwerkt in het definitief technisch ontwerp. De volgende stap is een finale toetsronde die door het grote aantal tekeningen en de complexiteit van het ontwerp langer duurt dan voorzien. Bij deze ronde wordt kwalitatief evenals financieel getoetst. Uitkomsten zouden kunnen leiden tot eventuele versoeringen in het ontwerp om dit budgettair passend te maken. Na deze toetsronde kan het technisch ontwerp worden vastgesteld.

Hiermee kunnen de gesprekken over contractvorming met de aannemer worden opgestart. De planning over de contractvorming is niet realistisch gebleken, toetsing en overeenstemming over het contract is lastiger dan verwacht. Zoals het er nu voor staat zullen de gesprekken moeten leiden tot een uitvoeringsovereenkomst in de tweede helft van 2024. Er wordt op het moment gekeken hoe dit doorwerkt in de integrale planning.

Ook is in de afgelopen periode het voorlopig ontwerp van de nieuwe publieksentree van de TK verder uitgewerkt tot een definitief ontwerp. Nu het ontwerp steeds meer vorm krijgt, wordt ook de complexiteit om de entree in te passen en aan te sluiten op de bestaande gebouwen en buitenruimte duidelijk. De effecten worden op dit moment onderzocht en kunnen gevolgen hebben op de planning.

Het definitief ontwerp is gereed en zal worden getoetst waarna het medio 2024 kan worden vastgesteld. De voor de publieksentree benodigde omgevingsvergunning is eind 2023 aangevraagd.

2.2 Complexdeel Eerste Kamer (EK)

Werkzaamheden

In het complexdeel Eerste Kamer is de sanering nog niet afgerond. Er zit nog asbest in de Hofkapel die grenst aan werkplekken van AZ. Aangezien de asbestdelen doorlopen in complexdeel AZ kunnen deze pas na uithuizing AZ worden gesaneerd. Zoals bij de onderzoeken vermeld wordt er in complexdeel EK op het moment ook gewerkt aan de gevels en de daken.

Net als bij het complexdeel TK zijn ook voor de Eerste Kamer funderingsversterkingen die noodzakelijk zijn in verband met de bouw van de kelderbak uitgevoerd. Deze werkzaamheden zijn inmiddels gereed.

Ontwerp

In deze rapportageperiode is in overleg met de gebruiker EK onder voorbehoud van financiering het voorlopig definitief ontwerp vastgesteld en in februari 2024 afgerond. Door nodige verdere detailuitwerking en afstemming met de gebruiker

en andere betrokken partijen heeft dit vertraging opgelopen. De afronding van het volledige definitief ontwerp staat medio dit jaar gepland. Op basis van de aangepaste ontwerpen zal het vergunningsproces voor de omgevingsvergunning rond de zomer van dit jaar worden opgestart.

2.3 Complexdeel Raad van State (RvS)

Werkzaamheden

Zoals in de vorige voortgangsrapportage gemeld zijn er werkplekken voorzien in het souterrain van het complexdeel Raad van State. Uit eerste onderzoeken bleek dat de werkplekken kunnen worden ingepast met behoud van de archeologische vondsten. In deze rapportageperiode is ook voor het resterende deel van het souterrain noodzakelijk onderzoek verricht. Mogelijke gevolgen van dit onderzoek en eventuele extra ontwerpinspanningen zullen op een later moment inzichtelijk worden.

Ook is er deze periode gestart met onderzoek naar de waterdichtheid van de gevels in verband met het terugbrengen van Hofgracht, deze onderzoeken lopen door in de komende rapportageperiode. De vele benodigde asbestsaneringen in het complexdeel RvS zijn nagenoeg afgerond.

Ontwerp

Eerder is toegelicht dat onder de voormalige Volle Raadzaal een kademuur uit de 13e/14e eeuw en een kelder uit de 16e/17e eeuw zijn aangetroffen. Gebleken is dat het mogelijk is om werkplekken te realiseren in het souterrain met grotendeels behoud van deze archeologische vondsten. In het ontwerp is voorzien dat een deel van de historische vondsten, op advies van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed, behouden en zichtbaar moeten blijven in het gebouw. Door nodige verdere detailuitwerking en afstemming met de gebruiker en andere betrokken partijen heeft dit ontwerp vertraging opgelopen. Het is de verwachting dat in april het DO van de Raad van State kan worden vastgesteld.

2.4 Complexdeel Algemene Zaken (AZ)

Staat van het gebouw

Hoewel het complexdeel AZ nog steeds in gebruik is, zijn in goed overleg met de gebruiker, enkele voorbereidende onderzoeken waar mogelijk voortgezet. Denk hierbij bijvoorbeeld aan funderingsonderzoek. Nadat het pand niet meer in gebruik is zal de echte onderzoeksfase kunnen starten en zal ook voor dit complexdeel beter zicht ontstaan op de staat van het gebouw.

Ontwerp

Voor AZ wordt gewerkt aan het definitieve ontwerp. Door complexiteit bij de uitwerking van de installaties is het vaststellen van het definitief ontwerp vertraagd. De vaststelling wordt nu in de zomer van 2024 verwacht. Na vaststelling van het definitief ontwerp zal de omgevingsvergunning voor dit

complexdeel worden aangevraagd. Aangezien er in het complexdeel AZ de onderzoeksfase pas zal starten na de uithuizing bestaat het risico dat het ontwerp nog zal moeten worden aangepast om technische redenen. Denk hierbij aan de mogelijkheden tot het inpassen van installaties, constructieve gebreken of archeologische vondsten. Dit geldt uiteraard ook voor de grafelijke zalen (Ridderzaal) die buiten de scope van dit programma valt.

2.5 Kelder

De realisatie van de kelder bestaat uit twee verschillende delen; de betonnen bak zelf (het constructieve deel) en de inbouw in de kelder (het technische deel). Deze twee delen worden afzonderlijk van elkaar uitgevoerd.

Werkzaamheden

De voorbereidingen op het realiseren van het constructieve deel van de kelder worden op dit moment uitgevoerd en zullen in de komende periode worden voortgezet. De start van deze werkzaamheden zijn voorzien het tweede kwartaal van 2024. De werkzaamheden aan het technische deel zijn nog niet gestart.

Ontwerp

Het definitief ontwerp van het constructieve deel voor de kelder is eind 2023 gereedgekomen. Het ontwerp van het technische deel wordt op dit moment door experts getoetst, waarna nog een toetsronde met de gebruikers volgt. Het definitief ontwerp van het technische deel kan in de zomer van 2024 worden vastgesteld.

Contractering

Het realisatiecontract voor het constructieve deel van de kelder is afgesloten. De contractering van het technische deel zal later plaatsvinden.

2.6 Buitenruimten

Werkzaamheden

De werkzaamheden voor de buitenruimten van het Binnenhof zullen pas in de laatste fase van de renovatie worden uitgevoerd. Dit zal gebeuren nadat complexdelen aan de buitenkant volledig gerenoveerd zijn.

Ontwerp

Het definitieve ontwerp is in ontwikkeling en kent meerdere onderdelen. Er is inmiddels een vergunningsaanvraag ingediend bij de gemeente Den Haag voor het deel van het Binnenhof rondom de Grafelijke Zalen, de Hofplaats en de voormalige Hofgracht aan de Buitenhofzijde. Het terugbrengen van de Hofgracht en het daarbij behorende beroep op de disclaimer veiligheid is toegelicht in de zesde voortgangsrapportage (Kamerstuk 34293, nr. 122). In het definitieve ontwerp zal de fontein weer teruggeplaatst worden op de oorspronkelijke historische positie,

centraal op het Opperhof. Ook komen de bestaande canapébanken van Berlage terug op een nieuwe positie rondom de fontein.

Gracht en brug

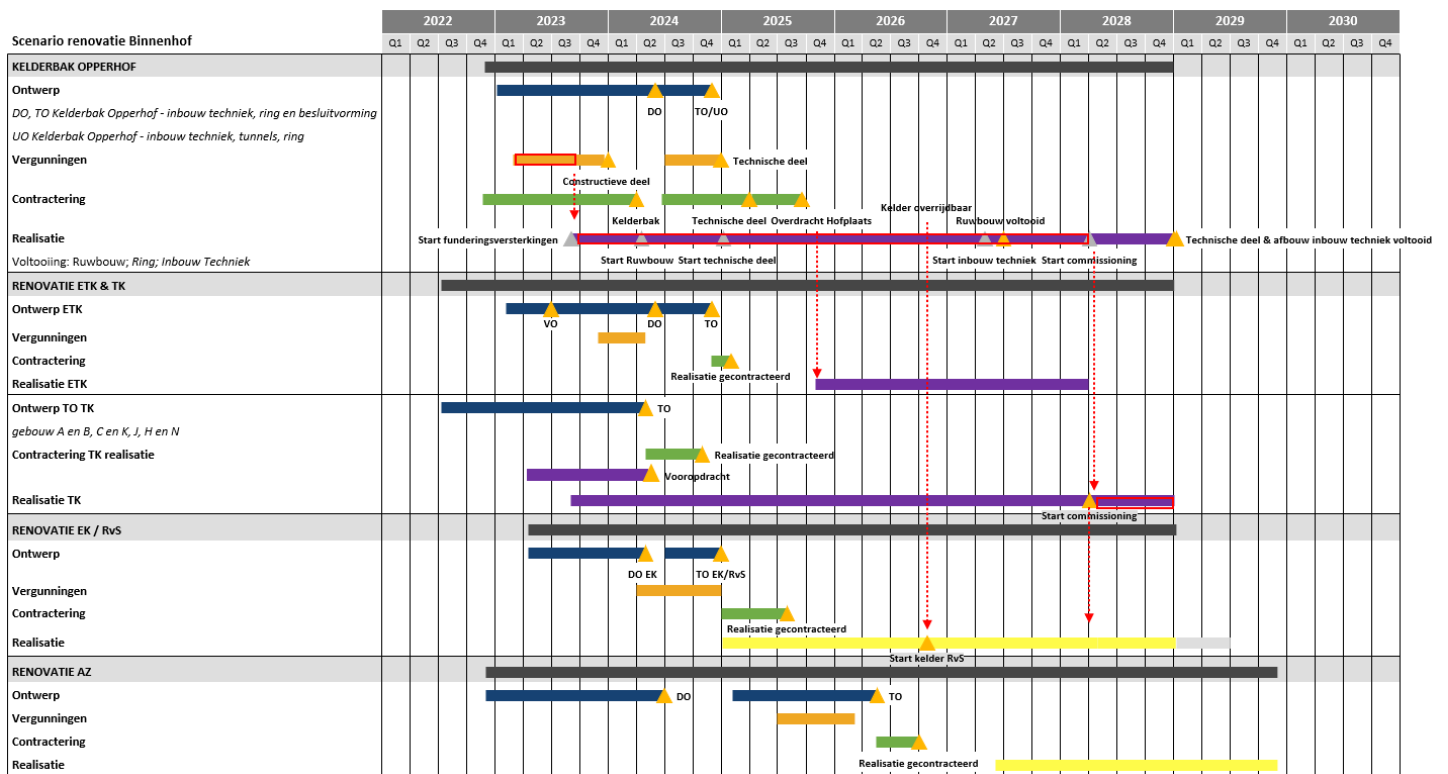

Fontein Opperhof

3. Projectbeheersing en risicomanagement

3.1. Ontwikkeling integrale planning

Onderstaand is een actueel overzicht opgenomen van de integrale planning met als peildatum eind februari 2024. In de planning is per complexdeel een overzicht opgenomen met de belangrijkste mijlpalen in de verschillende projectfasen.

In de verslagperiode zijn, zoals toegelicht in hoofdstuk 1 de volgende ontwikkelingen in de planning te onderkennen:

- Vergunningen:
  - De natuurvergunning; een besluit over deze vergunning werd oorspronkelijk in september 2023 verwacht. De vergunning is op 24 januari verleend.
  - In december zijn conform planning de omgevingsvergunningen aangevraagd voor de Publieksentree Hofplaats, de Hofgracht en brug, en de buitenruimten rondom Grafelijke Zalen.

- In de komende periode worden de herziene vergunningsdocumenten voor de EK en RvS en de omgevingsvergunning voor de ringleiding aangevraagd.
- Ontwerpen:

De volgende ontwerpen zijn later opgeleverd dan oorspronkelijk gepland:

- Het technisch ontwerp van de Tweede Kamer in verband met extra tijd voor toetsing.
- De herziene definitieve ontwerpen van de Eerste Kamer en Raad van State in verband met verdere detailuitwerking en afstemming met de gebruiker en andere betrokken partijen.
- Het definitieve ontwerp van AZ in verband met complexiteit bij de uitwerking van de installaties.
- Het definitieve ontwerp van het technische deel van de kelder in verband met her rubricering. Dit zal ook gevolgen hebben voor de doorlooptijd in de (voorbereiding) van de uitvoering, omdat de herrubricering een aanpassing in de werkwijze veroorzaakt.
- Contracten:
  - De contractering van de TK omdat de onderhandelingen met de aannemer meer tijd vragen dan was voorzien.
- (Vorbereiding) van de uitvoering:
  - Kritieke werkzaamheden ter voorbereiding op de start van de realisatie van de kelderbak zoals het verleggen van kabels en leidingen, funderingsversterkingen en de verlaging van de Stadhouderspoort zijn ondanks tegenvallers gereedgekomen.
  - Tegenvallers waren vertragingen in de afgifte in de natuurvergunning, niet geplande afvoer van PFAS houdende grond en de switch naar minder productief elektrisch materieel zijn in samenwerking met de aannemers gemitigeerd door optimalisaties in de planning en het naar achter schuiven van een aantal niet kritiek werkzaamheden, zoals de realisatie van het uitzichtpunt.

3.2 Ontwikkeling mijlpalen

Zoals aangegeven in de negende en tiende voortgangsrapportage is niet eerder dan eind 2028 voorzien dat de eerste delen van de complexen opgeleverd kunnen worden aan de bewoners. Daarnaast is het uitgangspunt dat de gebruiker AZ 5,5 jaar na vertrek terugkeert. Medio is 2025 een belangrijk ijkmoment voor de planning waarin met meer zekerheid kan worden aangegeven wanneer de complexdelen opgeleverd zullen worden.

Door vertraging in de voorbereiding van de uitvoering, zoals toegelicht in 2.1, is de enige kritieke mijlpaal in de integrale planning die vooralsnog ten opzichte van de vorige verslagperiode is aangepast, de startdatum van de kelderbak. Deze is verschoven van maart 2024 naar april 2024. Dit betreft daarmee een verschuiving van Q1 2024 naar Q2 2024. Dit heeft mogelijk ook gevolgen voor de start van de werkzaamheden aan de publieksentree.

Zoals vermeld in voorgaande rapportages zijn voor de verschillende complexdelen nog optimalisaties in de uitvoeringsplanning in onderzoek om een oplevering eind 2028 mogelijk te maken. Op dit moment betreffen dit onderzoeken naar optimalisatie van de commissioning fase (fase waarin de controle en testen van installaties plaatsvindt voorafgaand aan ingebruikname) en de bouwplaats inrichting, die medio 2025 bij vaststelling van de contractplanningen tot resultaten moet leiden.

In de afgelopen periode is ook onderzoek gestart naar een optimalisatie van de werkzaamheden aan Eerste Kamer aan de Hofvijverzijde. Mogelijk kan door het doorleggen van een strook langs de gevel een aantal werkzaamheden voor de kelders van de Eerste Kamer eenvoudiger en versneld worden uitgevoerd.

Tegenover de optimalisaties staat een aantal risico's dat gevolgen kan hebben voor de mijlpalen. De mijlpalen voor de start van de bouw publieksentree Tweede Kamer staan onder druk als gevolg van de latere start van de realisatie van de kelder en het grote aantal vondsten bij het archeologische onderzoek op de Hofplaats, zoals eerder genoemde fundatie van de Spuiport en de hofsingelcentrale. Complexiteit bij het verbinden van de Publieksentree met gebouw J van de Tweede Kamer en de bestaande buitenruimte vormen een risico en kunnen leiden tot een mogelijk langere doorlooptijd van de bouw van de entree. Met de betreffende aannemers wordt nog gezocht naar beheersmaatregelen om deze vertraging te mitigeren.

3.3 Risico's

Een goede beheersing van het project en de risico's, en het verder ontwikkelen van de rapportages daarover is in lijn met de toezegging aan de Kamer hierover. De afgelopen voortgangsrapportages is inzicht gegeven in de toprisico's en de ontwikkeling daarvan.

In onderstaande tabel zijn de toprisico's gerangschikt op basis van actuele scores zoals deze uit de risicoanalyse volgen. Daarbij is ook de trend in de verslagperiode (stijgend, gelijk of dalend) toegevoegd. In de toelichting wordt achtereenvolgens stilgestaan bij de nieuwe, de gestegen, en de gedaalde risico's. De overige risico's zijn gelijk gebleven en kennen geen noemenswaardige ontwikkeling in de verslagperiode.

Positie	Top 10 Risico's	Trend
1	Het ontwerp van de complexdelen is niet passend te krijgen binnen het budgettaire kader	▲
2	Doorlopend gebruik van het Binnenhof hindert de voortgang van de renovatie Binnenhof	▲
3	RVB en opdrachtnemers bereiken geen overeenstemming over de aanbidding gedurende prijsvormingsfase	▲
4	De geringe beschikbaarheid van bouwplaatsruimte op en rondom het Binnenhof leidt tot bouwlogistieke knelpunten	=
5	De uitkomsten van de archeologische en/of bouwkundige onderzoeken leiden tot noodzakelijke aanpassingen in het ontwerp en/of uitvoeringwerkzaamheden	▲
6	Gevoelig geclassificeerde informatie over het programma wordt openbaar	Nieuw
7	Verzoeken tot uitbreiding van de scope hebben impact op kosten en doorlooptijd van het ontwerpproces	=
8	Integraliteit van de renovatie Binnenhof is onvoldoende geborgd (veiligheidsrisico, onderhoudsrisico, bedrijfsvoeringsrisico)	=
9	Gedurende de renovatie ontstaat brand met onherstelbare schade	=
10	Verlies aan draagvlak in de omgeving of onbegrip over het programma en de werkzaamheden	Nieuw
Vallen buiten top 10	Vergunningen (omgevingsvergunningen en natuurvergunning) zijn niet tijdig onherroepelijk /Het lukt niet tijdig een natuurvergunning te verkrijgen	▼
Vallen buiten top 10	Besluitvorming en tegenvallers tijdens voorbereiding en uitvoering) Kelderbak leiden tot hinder voor de Renovatie	▼

Toelichting gestegen risico's

- (1) Het ontwerp van de complexdelen is niet passend te krijgen binnen het budgettaire kader.

De ontwikkeling van de risico's (1), (3) en (5) in deze verslagperiode wordt sterk beïnvloed door de recente financiële ontwikkelingen:

- o De afronding van nog resterende onderzoeken en nog lopende ontwerpprocessen; het komende jaar moeten nog technische ontwerpen worden opgeleverd en/of vastgesteld voor alle complexdelen. Het definitief technisch ontwerp is de basis voor de prijsvorming met de aannemers.
- o De uitkomsten van de lopende prijs en contractonderhandelingen met de aannemer van de Tweede Kamer en de Installaties voor de Kelder. Dit betreft geen definitieve prijsopgave maar vertrekpunt voor de verdere onderhandeling en het contracteren van de werkzaamheden. Naar

verwachting leidt dit tot een definitieve prijs- en contractvorming eind 2024. De indicatie prijsopgave voor overige complexdelen volgt uiterlijk begin 2025 (behalve AZ) na de oplevering van de technische ontwerpen.

- Mogelijke beperkingen in de voortgang van de werkzaamheden aan de kelderbak. Indien werkzaamheden als gevolg van beroepsprocedures ten aanzien van de lopende (natuur-) vergunningsaanvragen of vertraagde uithuizing van het Ministerie van Algemene Zaken van het Binnenhof, kan dit nog tot aanzienlijke kosten leiden.

De beheersing van deze risico's wordt verder toegelicht bij het hoofdstuk Financien.

(2) Doorlopend gebruik van het Binnenhof hindert de voortgang van de renovatie Binnenhof.

- Zoals toegelicht per brief (kamerstuk 34293, nr. 134) is in de verslagperiode gebleken dat de tijdelijke huisvesting van het ministerie van Algemene Zaken op de Bezuidenhoutseweg 73 niet op 31 juli aanstaande gereed zal zijn. Voor het programma is het belangrijk dat AZ wel per die datum uitgehuisd is van het Binnenhof. Als dat niet of niet geheel het geval zou zijn, dan heeft dit direct negatieve impact op de renovatie, met name:
  - Vertragingen in de geplande werkzaamheden voor de kelderbak en aan te leggen leidingen. Deze werkzaamheden liggen op het kritieke pad van de planning van het gehele programma. (zie ook VGR 09 en 10)
  - De noodzaak om het beheer, installaties en veiligheidsmaatregelen langer in stand te houden.
  - Beperkingen ten aanzien van de toegankelijkheid en beschikbaarheid van nog te onderzoeken (bouwkundig, asbest en archeologie) onderdelen in het complexdeel AZ en aangrenzende delen van de Eerste Kamer.
  - Gegeven de mogelijke impact op het programma is de beheers strategie gericht op een zo spoedig mogelijke uithuizing. Dit onderwerp wordt ook toegelicht in paragraaf 5.1. van deze rapportage.

Toelichting nieuwe risico's

- (6) Gevoelig geclassificeerde informatie over het programma wordt openbaar. Informatiebeveiliging vormt een belangrijk onderdeel van het programma. Er liggen verschillende oorzaken hoofdzakelijk ten grondslag aan de stijging van dit risico in de verslagperiode:
- Afgelopen periode heeft een her rubricering (aanscherping van de rubricering) plaatsgevonden voor enkele programmaonderdelen, waarbij een gedeelte van de Dep V informatie naar Stg G rubriceringsniveau wordt gebracht. Dit wordt nu geëffectueerd. Ter beheersing wordt gewerkt aan de versterking van de organisatie bij RVB en procesafspraken gericht op een goede aansluiting tussen eisen

- (BVA-en) enerzijds en vertaling naar en werkbare toepassing door de renovatie (Rijksvastgoedbedrijf) en haar (onder)aannemers anderzijds.
- (10) Verlies aan draagvlak in de omgeving of onbegrip over het programma en de werkzaamheden.
- De bouwwerkzaamheden aan het Binnenhof veroorzaken hinder voor omgevingspartijen. Ook in de omgeving van het Binnenhof worden door andere partijen werkzaamheden uitgevoerd die hinder veroorzaken. Deze stapeling van bouwwerkzaamheden veroorzaakt voor een lange periode overlast.
  - Dit risico is niet toegenomen, maar is binnen de top 10 gekomen, omdat andere risico's zijn gedaald.
  - Ter beheersing wordt met de omgeving via diverse kanalen gecommuniceerd. Zo organiseert het Rijksvastgoedbedrijf informatiebijeenkomsten, verstuurt nieuwsbrieven en is aanwezig bij diverse bijeenkomsten in de omgeving. De gemeente Den Haag vervult een coördinerende rol in de afstemming van werkzaamheden andere partijen in de omgeving.

Toelichting gedaalde risico's

- Vergunningen (omgevingsvergunningen en natuurvergunning) zijn niet tijdig onherroepelijk / Het lukt niet tijdig een natuurvergunning te verkrijgen.
  - Het definitief besluit voor de natuurvergunning is in januari ontvangen. Gegeven de vertraging van 5 weken (zie hoofdstuk 1 en vertragingen als gevolg van de maximale inzet van emissievrij materieel is het risico opgetreden. Ondanks dat een deel van deze vertragingen is gemitigeerd door optimalisaties en verschuivingen in de uitvoeringsplanning heeft dit voorsnog tot een vertraging van 4 weken op de start van de werkzaamheden voor de realisatie van de kelderbak geleid (zie hoofdstuk planning). Gegeven de nog lopende procedures blijft nog een restrisico aanwezig.
  - Inmiddels zijn de meeste omgevingsvergunningen verleend. De nog te verlenen vergunningen vormen een minder groot risico voor de planning van de renovatie. Zoals toegelicht in paragraaf 1.1. is er beroep aangetekend bij de rechtbank Den Haag inzake het besluit van de omgevingsdienst Haaglanden de natuurvergunning te verlenen
- Besluitvorming en tegenvallers tijdens voorbereiding en uitvoering van de kelder leiden tot hinder voor de renovatie.
  - De voorbereidende werkzaamheden voor het realiseren van de kelderbak zijn grotendeels tijdig uitgevoerd en zullen in de komende periode worden afgerond (zie hoofdstuk planning). Het risico is derhalve fors gedaald en valt daarmee uit de top 10.

4. Financiën

4.1. Budgetmutaties

Zoals in vorige voortgangsrapportages aangegeven, is het uitgangspunt in de renovatie van het Binnenhofcomplex dat het project binnen de afgesproken randvoorwaarden en vastgestelde kaders gerealiseerd zal worden, inclusief prijspeilcorrectie, en met inbegrip van vier disclaimers. Deze zijn relevant voor het moeten bijstellen van tijd en geld als gevolg van: 1. Marktspanning 2. Extra eisen beveiliging 3. Extra eisen duurzaamheid 4. Onvoorziene technische uitvoeringsrisico's. Hierbij wordt één keer per jaar, bij de voorjaarsnota, een beroep op de betreffende disclaimer gedaan, wanneer er voldoende zekerheid bestaat over de omvang van het extra benodigde budget.

Zoals aangekondigd in de stand van zaken brief van 12 maart 2024 heeft dit voorjaar een fors beroep op de disclaimers plaatsgevonden. Sinds de laatste voortgangsrapportage zijn aanvullende eisen rond veiligheid en duurzaamheid in ontwerpen en plannen verwerkt en is een belangrijk deel van de uitkomsten van technische onderzoeken bekend. Ook zijn de gesprekken over contracten met aannemers gestart en ontstond daarmee zicht op de daadwerkelijk te verwachten kosten. Gezien deze ontwikkelingen moet rekening worden gehouden met een bedrag van circa €2 miljard voor de renovatie.

In de onderstaande tabel is het verschil tussen de huidige raming voor de renovatie en het beschikbare budget in de vorige rapportage weergegeven.

<i>Bedragen * € 1 mln.</i>	
Omschrijving	Bedrag
Budget VJN 2023 / VGR 10	843,6
Disclaimers renovatie	
Veiligheid	321,3
Duurzaamheid	19,8
Onvoorziene uitvoeringsrisico's	471,7
Marktspanning	N.t.b.
Subtotaal disclaimers renovatie	812,8
Overige ontwerpaanpassingen	64,4
Budget tijdelijke huisvesting	16,3
Reguliere indexering budget (jaarlijks)	18,3
Raming VGR 11	1.755,4

In deze raming is nog geen rekening gehouden met een beroep op de disclaimer marktspanning. Zoals in de stand van zaken brief van 12 maart 2024 gemeld, is op onderdelen sprake van forse verschillen tussen de prijsopgaven van de aannemers en eerdere gevalideerde projectramingen. De onderhandelingen over prijsvorming en contractering van de Tweede Kamer lopen echter nog door tot het eind van 2024. Tot die tijd is deze informatie commercieel vertrouwelijk. Met de marktspanning komt het budgettaire kader voor het programma verder onder druk. Daarom wordt in samenwerking met de aannemers, gebruikers en de project- en ontwerpteams gekeken naar mogelijkheden om het beroep op de disclaimers te beperken.

Bij de voorjaarsbesluitvorming 2024 zijn alleen middelen aan artikel 9 van de BZK begroting toegevoegd voor zover deze daadwerkelijk tot de voorjaarsbesluitvorming 2025 nodig zijn om verplichtingen aan te kunnen gaan. Het betreft een bedrag van € 790 mln. Hiermee komt het totale budgettaire kader voor het programma in 2024, rekening houdend met de reguliere indexering, op € 1.651,9 mln. De resterende geraamde uitgaven zullen dan, inclusief een beroep op de disclaimer marktspanning, meegenomen worden bij de besluitvorming over de voorjaarsnota 2025. E.e.a. is in de volgende tabel weergegeven.

<i>Bedragen * € 1 mln.</i>	
Omschrijving	Bedrag
Budget VJN 2023 / VGR 10	843,6
Voorjaarsbesluitvorming 2024	790,0
Reguliere indexering budget	18,3
Actueel budget VJN 2024	1.651,9
<i>Nog te claimen VJN 2025</i>	
Restant actuele raming	103,5
Marktspanning en reguliere indexering	N.t.b.
Totaal verwacht budget	1.755,4

4.2 Financiële beheersing

Het bijstellen van de budgetten is onderdeel van een beheerst projectproces. Op basis van programma's van eisen van de gebruiker maakt het RVB een kostenraming die, net als bij het oorspronkelijke budget, twee keer door externe partijen wordt getoetst. De budgetclaim wordt vervolgens op doelmatigheid getoetst door FEZ BZK en het ministerie van Financiën. Dit maakt onderdeel uit

van het reguliere begrotingsproces. Het kabinet besluit bij voorjaarsbesluitvorming om middelen daadwerkelijk ter beschikking te stellen.

Om de betrouwbaarheid van de ramingen te vergroten worden dus twee externe kostenbureaus ingeschakeld. De werkwijze hierbij is dat één bureau een bouwkosten calculatie maakt die door het andere bureau wordt gecontroleerd. Ook worden er kostencalculaties gemaakt door de bouwers. Deze calculaties worden gecontroleerd door een extern kostenbureau. Tevens kijken RVB-kostendeskundigen mee.

De standaard werkwijze is dat voor kostenramingen en toetsing meerdere referenties worden vergeleken; de kostenbureaus van ontwerpers, second opinions en de raming van de aannemers. Gedurende de ontwerpfase worden de kosten gemonitord zodat tussentijds eventuele versoeringen overwogen kunnen worden indien het budget niet toereikend is en/of geen financiering beschikbaar is.. Bij de faseafroendingen wordt inzichtelijk gemaakt of, en zo ja waar de verschillen in de kosten vandaan komen, om vervolgens besluitvorming te kunnen organiseren.

Voor de contractbeheersing is een challengeboard ingericht met een viertal externe experts met ervaring en kennis op het gebied van contracteren in de bouwsector. Zij denken mee en dienen het projectteam met adviezen. Naast bouwtechnische en contractuele kennis en expertise wordt er gekeken naar eventuele aanvulling van een challengeboard op financieel vlak.

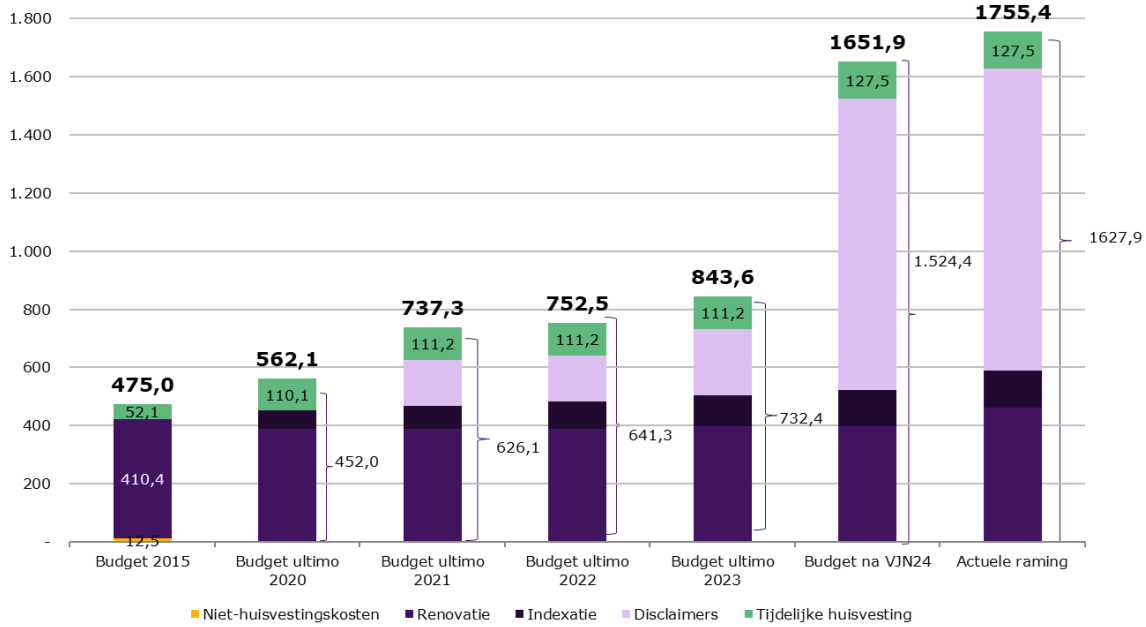
Met bovengenoemde maatregelen is er lopende het project gezorgd voor goede contractuele en financiële sturing. Gegeven de ontwikkeling in de afgelopen periode wordt voor de sturing op het budget in samenwerking met de gebruikers, aannemers, architecten en ontwerpers additioneel ingezet op:

- Taakstellende bezuinigingen op nog vast te stellen (technische) ontwerpen.
- Dialoog gesprekken en onderhandelingen met aannemers over de verschillen tussen de kostenramingen van het Rijksvastgoedbedrijf en prijsopgaven. Door het beperken van kosten opdrijvende eisen, eventuele aanpassing van risicoverdelingen en uitwerken van bezuinigingsopties moet worden ingezet op een significant onderhandelingsresultaat om de kosten te drukken.

4.3 Ontwikkelingen budget 2015 – 2024

Om meer inzicht te geven in de ontwikkeling van het budget is in deze rapportage ook een overzicht opgenomen van de ontwikkeling van het budget vanaf de start van de renovatie in 2015 (in miljoenen euro's).

Ontwikkeling budget 2015-2024

In de figuur hieronder zijn de budgetmutaties per jaar voor het renovatiebudget (exclusief tijdelijke huisvesting) weergegeven.

Aanpassingen budget 2015 naar 2020	Aanpassingen budget 2020 naar 2021	Aanpassingen budget 2021 naar 2022	Aanpassingen budget 2022 naar 2023	Actuele raming
Versobering Grafelijke Zalen -/- €20,0 mln			Bijstelling financierings-rente + €7,3 mln	Overig + €64,4 mln
Indexatie ultimo 2020 + €61,6 mln	Indexatie ultimo 2021 + €14,8 mln	Indexatie ultimo 2022 + €15,2 mln	Indexatie ultimo 2023 + €15,8 mln	Indexatie ultimo 2024 + €18,3 mln
	Disclaimer veiligheid + €143,6 mln*		Disclaimer veiligheid + €68,1 mln	Disclaimer veiligheid + €321,3 mln
	Disclaimer duurzaamheid + €15,7 mln*			Disclaimer duurzaamheid + €19,8 mln
				Disclaimer Onvoorziene uitvoeringsrisico's + €471,7 mln

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de ontwikkeling van het budget 2015-2024 en per ontwerp.

<i>Bedragen * 1 mln</i>		Bedrag	Ontwerp ¹
Disclaimer	Startbudget	410,4	
	<i>Versobering Grafelijke zalen</i>	-20,0	
Veiligheid	<i>Uitwerking veiligheidseisen</i>	50,7	VO TK, VO AZ
Veiligheid	<i>Publieksentree en gracht</i>	64,5	VO TK, SO EK, SO RvS, SO BR
Duurzaamheid	<i>Duurzaamheidsmaatregelen</i>	15,7	VO TK
Veiligheid	<i>Kelder</i>	96,3	SO en VO Kelder
	<i>Bijstelling financieringsrente</i>	7,3	
	<i>Indexatie 2015-2023</i>	107,4	
	Budget ultimo 2023	732,4	
	<i>Indexatie 2024</i>	18,3	
Veiligheid	<i>Uitwerking veiligheidseisen</i>	170,3	DO/TO TK, DO EK, VO AZ
Veiligheid	<i>Uitwerking Publieksentree en gracht</i>	92,2	DO EK, VO BR, VO ETK
Veiligheid	<i>Uitwerking Kelder</i>	9,0	DO Kelder
Veiligheid	<i>Veiligheidsmaatregelen tijdens de bouw</i>	50,0	TO TK
Duurzaamheid	<i>Uitwerking duurzaamheidsmaatregelen</i>	19,8	TO TK, DO EK
Uitvoeringsrisico's	<i>Aanpassen werkmethode</i>	198,9	
Uitvoeringsrisico's	<i>Elektrificatie bouwplaats</i>	141,1	
Uitvoeringsrisico's	<i>Overige maatregelen</i>	131,7	
	<i>Overige ontwerpaanpassingen</i>	64,4	
	Actuele raming renovatie Binnenhof	1.627,9	
	<i>Actuele raming tijdelijke huisvesting</i>	127,5	
	Totale actuele raming	1.755,4	
Marktspanning	Marktspanning	+ PM	

Overige ontwerp-aanpassingen (+ € 51,7 mln.)

Uitstel Grafelijke Zalen (- € 20 mln.)

In de vierde voortgangsrapportage (34293 nr. 94) zijn de kosten van het besluit tot een jaar uitstel in de renovatie als gevolg van de stikstofproblematiek inzichtelijk gemaakt. Deze kosten zijn grotendeels opgevangen door het besluit om de grafelijke zalen niet te renoveren.

¹ Afkortingen; SO = Schets ontwerp, VO = Voorlopig ontwerp, DO = Definitief ontwerp, TO = Technisch ontwerp, (E)TK = (Entree)Tweede Kamer, AZ = Ministerie van Algemene Zaken, EK = Eerste Kamer, RvS= Raad van State, BR = Buitenruimte

Bijstelling financieringsrente (+ € 7,3 mln.)

Het betreft de budgettaire verwerking van een eerdere herijking van de financieringsrente.

Overige ontwerpaanpassingen (+ € 64,4 mln.)

In overleg met de gebruikers en conform de afgesproken governance structuur zijn onder voorbehoud van financiering verschillende aanpassingen verwerkt in de ontwerpen. Voorbeelden zijn het inrichten van de Oude Zaal in de oorspronkelijke stijl op grond van de Motie Bisschop (Kamerstuk 34293-92), het verwerken van de nieuwe wettelijke eisen voor integrale toegankelijkheid, noodzakelijke restauratieve aanpassingen, zoals in de zogenoemde stijlkamers, aanpassingen in het klimaatconcept en diverse aanpassingen aan ontwerpen en installaties die een doelmatiger gebruik van het Binnenhofcomplex mogelijk maken.

Reguliere indexering (+ € 125,7 mln.)

Het betreft de reguliere jaarlijkse index van het programmabudget met 2,5%, waar bij de start van het programma in de begrotingsreeksen rekening mee is gehouden.

Disclaimer veiligheid (+ € 533 mln.)

Uitwerking veiligheidseisen in ontwerpen (+ € 221,0 mln.)

Waar het programma zich bij de start vooral richtte op het aanpassen van de techniek, is in de verschillende voortgangsrapportages te zien dat de veranderingen in eisen op het gebied van veiligheid grote gevolgen hadden voor de ontwerpen die gezamenlijk met gebruikers van het Binnenhof, de organisaties van de Eerste Kamer, De Tweede Kamer, de Raad van State en AZ, zijn vastgesteld. Deze toegenomen veiligheidseisen hebben een steeds groter wordende impact gekregen. Het Binnenhof heeft een uniek open karakter en vraagt in de huidige tijd om een nieuwe en zorgvuldige omgang met de veiligheidsaspecten. Dit betekende onder meer dat meer techniek nodig is bijvoorbeeld om de voortgang van de bedrijfsvoering te allen tijde te kunnen garanderen. Dat vraagt om meer apparaten, meer koppelingen en meer leidingen. Met de inzichten vanuit de prijsopgaven vanuit de aannemers is ook duidelijker geworden dat de inbouw hiervan in een monumentale omgeving complexer en zeer arbeidsintensief is. Een verdere specificatie op deze uitwerking is niet mogelijk vanwege de vertrouwelijkheid van deze informatie.

Publieksentree en gracht (+ € 156,7 mln.)

Zoals in de zesde voortgangsrapportage vermeld, was een centrale publieksentree buiten de huidige contouren van het complex vanwege verwachte bezoekersstromen en veiligheidsoverwegingen de voorkeursvariant van de gebruiker Tweede Kamer. Hierdoor is het ruimtebeslag groter geworden. Het VO voor de publieksentree is zoals toegelicht in de achtste voortgangsrapportage herzien naar aanleiding van feedback van de hulpdiensten ten aanzien van de veiligheid. Op basis van die input en het

overige participatietraject is in 2023 een voorlopig ontwerp tot stand gekomen, waarbij bovenop de uitbreiding ook een overkapping is toegevoegd. Inmiddels is door de uitwerking van het ontwerp zekerheid over de omvang van het extra benodigde budget.

Kelder (+ € 105,3 mln.)

Vanwege toegenomen veiligheidseisen is het noodzakelijk gebleken om extra ruimte te realiseren. Het eerste programma van eisen hiervoor is opgesteld in 2017. Maar uit een haalbaarheidsstudie in februari 2021 bleek dat de oorspronkelijke plannen niet zouden kunnen voldoen aan de in 2017 gestelde veiligheidseisen en is onder meer besloten tot het realiseren van een nieuwe kelder. In de loop van 2021 is geconstateerd dat de veiligheidssituatie van de huidige tijd ervoor zorgt dat de eisen die gesteld worden verder moesten toenemen. Na het hierop aanpassen en vaststellen van het programma van eisen in juni 2022 zijn deze uitgewerkt in de ontwerpen.

In december 2022 is het voorlopig ontwerp gereed gekomen en kon de impact van de toegenomen veiligheidseisen worden vastgesteld. Dit in nauw overleg met aannemers en deskundigen. Hieruit bleek dat de aanpassingen in het ontwerp leiden tot een behoefte aan 70% extra fysieke ruimte. Omdat de kelder groter is, is er ook een groter aantal funderingsversterkingen nodig, wat resulteert in meer werk en een langere bouwtijd.

Ook de toegenomen hoeveelheid bouw materieel moet op het Binnenhofcomplex worden opgeslagen en dat zorgt voor beperkingen in de bouwlogistiek. De werkzaamheden kunnen niet gelijktijdig met grote andere werkzaamheden worden uitgevoerd. Dit was oorspronkelijk wel de verwachting. Nu zal er meer achter elkaar gewerkt moeten worden waardoor de kosten hoger zijn. In de rapportageperiode is naar aanleiding van de prijsopgave van de aannemer voldoende zekerheid over de omvang van het extra benodigde budget gekomen.

Veiligheidsmaatregelen tijdens de bouw (+ € 50 mln.)

Dit betreffen zowel maatregelen voor de brandveiligheid als de beveiliging van de bouwplaats gedurende de renovatie. Het bleek noodzakelijk om aanvullende maatregelen te nemen om de brandveiligheid te kunnen borgen gedurende de bouw, naast de reeds voorziene tijdelijke brandmeldinstallaties betreft dit ook de permanente (24/7) inzet van brandwachten in het complex. Daarnaast zijn de kosten voor de beveiliging hoger dan voorzien. Rekening wordt gehouden met de aanwezigheid van voor de meer dan 1.000 medewerkers van de verschillende aannemers en op het Binnenhofcomplex zelf tijdens de renovatie. Naast maatregelen om een veilige toegang van medewerkers te borgen is ook een grote inzet van de beveiliging nodig om te voorkomen dat er ongewenste indringers op de bouwplaats kunnen komen.

Disclaimer Duurzaamheid (+ € 35,5 mln.)

De aanvullende eisen rond duurzaamheid zijn in overleg met- en op verzoek

van de gebruikers en de Tweede Kamer verwerkt in de verschillende ontwerpen en plannen. Verduurzaming van het Binnenhof is een belangrijk uitgangspunt van de afspraken die daarover met de Kamer zijn gemaakt. In de eerdere voortgangsrapportages is beschreven hoe daar invulling aan wordt gegeven. De in de zesde voortgangsrapportage genoemde duurzaamheidsmaatregelen (+ € 15,7 mln.) naar aanleiding van de motie Smeulders waaronder de zonnepanelen op platte daken, de voorzetwanden en HR++glas, zijn meegenomen in het ontwerptraject van het DO; dit uiteraard binnen de randvoorwaarden van het monument. Met deze maatregelen wordt het energiegebruik beperkt en duurzame energie opgewekt.

Door de contractering ontstaat nu meer zicht op de kosten die bovenstaande met zich mee zal brengen. Aanvullend zijn diverse voorzetwanden en HR++ glas op locaties die nog niet eerder in beeld waren. Daarnaast is besloten aanvullende duurzaamheidsmaatregelen in de ontwerpen van de verschillende gebouwdelen te verwerken, waaronder het gebruik van circulaire materialen. Voor de nadere uitwerking van de motie Smeulders c.s. om het Binnenhofcomplex zo duurzaam mogelijk te renoveren (Kamerstuk 34293, nr. 112) is hiermee een aanvullend beroep op de disclaimer noodzakelijk (+ € 19,8 mln.).

Disclaimer onvoorziene uitvoeringsrisico's (+ € 471,7 mln.)

Aanpassen werkmethode (+ € 198,9 mln.)

Het Binnenhof is een bijzonder complex dat bestaat uit veel verschillende unieke ruimtes, een heel beperkt aantal ingangen voor de aanvoer van materieel, veelal monumentale muren, wanden en plafonds en lange nauwe gangen. Dit zorgt ervoor dat aannemers qua bouwlogistiek als inbouw van de moderne techniek in de monumenten, hogere kosten maken dan bij reguliere projecten. De inrichting en beperkte ruimte van de bouwplaats veroorzaakt ook hogere (logistieke) kosten en de noodzaak voor aanvullende maatregelen (zoals de tijdelijke ketens op pontons op de Hofvijver) Gezien de monumentale status van het gebouw worden voorwaarden gesteld aan de manier waarop bijvoorbeeld het aanbrengen van klimaatinstallaties wordt uitgevoerd. Werkzaamheden moeten zo worden uitgevoerd dat monumentale wanden, trappen en plafonds intact blijven. Daarnaast moeten veel werkzaamheden handmatig worden uitgevoerd om beschadigingen te voorkomen.

Electrificatie bouwplaats(+ € 141,1 mln.)

De aanpak van het project wordt ook in belangrijke mate beïnvloed door de noodzaak de uitstoot van stikstof te minimaliseren. Het Binnenhof bevindt zich in de directe nabijheid van Natura2000 gebieden (zoals Meijendel en Westduinpark) en om de benodigde vergunningen te verkrijgen is besloten tot een maximale inzet van kostbaar en minder productief elektrisch materieel om zo de uitstoot van stikstof te minimaliseren. Ook vinden andere maatregelen, zoals beperking van verkeer, plaats om de stikstof uitstoot te minimaliseren. De afgelopen maanden is belangrijke ervaring opgedaan met het inzetten van elektrisch materieel en meer zicht gekomen wat dit betekent voor de planning en kosten.

Overige maatregelen (+ € 131,7 mln.)

Nu deze onderzoeken voor de gebouwdelen van de Tweede Kamer, de Eerste Kamer en de Raad van State vrijwel gereed zijn, wordt duidelijk dat de technische staat van het complex waar het bouwkundige constructies betreft, nog veel slechter is dan waar bij de start van het renovatieproces van uit is gegaan. Zo is de dakconstructie van onder meer de Plenaire Zaal van de Eerste Kamer instabiel. Ook zijn de muren in de monumentale delen van het Tweede Kamercomplex in slechtere staat gezien het grote aantal sparingen in de muren voor kabels en leidingen die in het verleden zijn aangelegd. Daarnaast is in alle gebouwen veel meer asbest aangetroffen dan eerder voorzien. De benodigde herstelwerkzaamheden zijn daarom fors hoger dan verwacht. Het gaat hierbij om strikt noodzakelijke werkzaamheden aan bijvoorbeeld de constructie van het gebouw Die in de paragraaf over de onderzoeken zijn toegelicht.

4.4. Gerealiseerde Uitgaven

Onderstaande tabel toont de geactiveerde uitgaven tot nu toe, uitgesplitst voor het deel gerelateerd aan de renovatie en de tijdelijke huisvestingen.

<i>Bedragen * € 1 mln.</i>	
Omschrijving	t/m febr. 2024
<i>Renovatie</i>	228,0
<i>Tijdelijke huisvesting</i>	47,3
<i>Totale uitgaven</i>	275,3

Toelichting realisatie renovatie

De gerealiseerde renovatiekosten tot nu toe hebben vooral betrekking op advies- en ontwerpkosten zoals bijvoorbeeld kosten voor architecten en uitgevoerde onderzoeken. Wel is logischerwijs met het contracteren van de voorbereidende werkzaamheden en de inrichting van de bouwplaats het aandeel bouwkosten in de totale uitgaven snel aan het stijgen.

Toelichting uitgaven tijdelijke huisvestingen

De uitgaven voor de tijdelijke huisvesting sluiten aan bij de gebruiksvergoeding die het Rijksvastgoedbedrijf voor het gebruik van deze panden in rekening brengt. Het betreft met name afschrijvings- en rentekosten.

5. Overig

5.1. Tijdelijke huisvesting AZ

Zoals toegelicht in de stand van zaken brief van 12 maart jl. is gebleken dat de tijdelijke huisvesting van het ministerie van Algemene Zaken op de Bezuidenhoutseweg 73 niet op 31 juli aanstaande gereed zal zijn. De noodzakelijke aanpassingen aan het gebouw zijn naar verwachting begin 2025 gereed, daarna zal inhuizing van AZ plaatsvinden. Voor de renovatie van het Binnenhof is de uithuizing van belang. Direct na de zomer zijn werkzaamheden voorzien die kritiek zijn voor de planning van de gehele renovatie. Er is daarom gezocht naar een mogelijke locatie voor AZ voor de overbruggingsperiode. Deze is gevonden op Turfmarkt 147, het gebouw van de Ministeries van J&V en BZK. Dit betekent dat ook de ministerraad en de onderraden op Turfmarkt 147 zullen vergaderen.

Er bestaat nog onduidelijkheid of de continuïteit van de bedrijfsvoering van AZ op die locatie voldoende en tijdig gewaarborgd kan worden. Uiteraard moet dit eerst zeker worden gesteld voordat een verhuizing plaats kan vinden. Daar wordt hard aan gewerkt. Ondertussen zijn de werkzaamheden door het RVB op de Turfmarkt voor deze tijdelijke huisvesting van AZ al gestart.

5.2 Gerelateerde projecten

De renovatie van het Binnenhof is gericht op de in deze voortgangsrapportage beschreven complexdelen. In en om het Binnenhof zullen de komende periode projecten worden gestart die buiten de scope van dit renovatieprogramma vallen, maar waarbij wel afstemming benodigd is. Dit betreft onder meer werkzaamheden aan de Grafelijke Zalen (Ridderzaal), het realiseren van fiets parkeeroplossingen ten behoeve van de complexdelen en veiligheidsmaatregelen in de omgeving rondom het Binnenhof en nabijgelegen gebouwen in bezit van het Rijksvastgoedbedrijf.

5.3 Archeologie

Ook in deze rapportageperiode is er op verschillende plekken archeologisch onderzoek uitgevoerd, zowel binnen als buiten de gebouwen.

Spuipoort

Bij archeologisch onderzoek op de Hofplaats bij het Tweede Kamergebouw zijn archeologen van de gemeente Den Haag half februari gestuit op de bijzondere overblijfselen van de Spuipoort, daterend uit de late 13de of het eerste kwart van de 14de eeuw. De Spuipoort was één van de toegangspoorten tot het Binnenhof.

Eerdere archeologische onderzoeken in 1987, voorafgaand aan de bouw van het huidige Tweede Kamergebouw, brachten al delen van de poort aan het licht. De

renovatie van het Binnenhof biedt nu een uitgelezen kans om de overblijfselen opnieuw te onderzoeken en met 3D-scan de resten gedetailleerd in kaart te brengen. In het voorlopig ontwerp van de nieuwe publieksentree Tweede Kamer was ruimte gereserveerd om de resten van de Spuipoort terug te laten komen. Op dit moment wordt de haalbaarheid hiervan onderzocht.

Grafkelder

In december 2023 is opnieuw een kleine grafkelder aangetroffen bij de voormalige Hofkapel op het Opperhof. De kelder bleek nog goed intact met drie ijzeren stangen en daaronder verschillende botresten en een greppeltje uit de ijzertijd (circa 800 tot 12 jaar voor Christus). Het zijn de laatste vondsten die behoren bij het archeologisch onderzoek naar de bodem onder het in 1879 gesloopte deel van de Hofkapel. De sporen/vondsten die zijn aangetroffen worden als geheel en na een zorgvuldige analyse over enkele jaren gepresenteerd. Daarnaast wordt er gewerkt aan gezichtsreconstructies van enkele intact gevonden schedels bij dit onderzoek. Deze zouden, naar verwachting, eind 2024 kunnen worden gepresenteerd.

Mijlpalen en andere belangrijke archeologische ontdekkingen zijn door het programmteam in beeld gebracht via foto's en video en gepubliceerd op de programmawebste. Ook op diverse lokale en landelijke media is er aandacht voor de vondsten. De presentatie van alle vondsten, inclusief die uit dit onderzoek, wordt gepland over enkele jaren, na een zorgvuldige analyse van de bevindingen.

5.4 Communicatie en omgeving

Ook in deze rapportageperiode vonden er reguliere overlegmomenten met de gebruikers, bewonersorganisaties, ondernemersverenigingen en andere belangenorganisaties plaats. Daarnaast waren er verschillende incidentele overleggen en was er veelvuldig contact met ondernemers rondom het Binnenhof. Het publiek is ook in deze rapportageperiode in de gelegenheid geweest om de bouwplaats te bezoeken. Tijdens Open Monumentendag was het Binnenhof een publiekstrekker waar ruim 3000 bezoekers op af kwamen. Op zaterdag 8 juni zal het Binnenhof opnieuw worden opengesteld voor publiek in het kader van de Dag van de Bouw. Dit is in lijn met de afspraken die met de gemeente en omgeving zijn gemaakt om ons gezamenlijk in te spannen om de bezoekersstromen op peil te houden.

Informatiecentrum

Het Rijksvastgoedbedrijf heeft samen met de gemeente Den Haag en de omgeving afspraken gemaakt over de ambitie om bezoekersstromen op peil te houden. De realisatie van een informatiecentrum dat gedurende de renovatie toegankelijk is voor publiek maakt daar deel van uit. Op 14 november 2024 is het Informatiecentrum Binnenhof Renovatie geopend aan de Plaats, schuin tegenover het Binnenhof. Het centrum toont de laatste nieuwe ontwerpen en toont de diverse expertises die nodig zijn om de 4.000 kamers, gangen, zolders en kelders

van het Binnenhof te renoveren. Naast de verhalen over de geschiedenis van het Binnenhof zijn er ook zorgvuldig gearcheveerde voorwerpen uit de gebouwen zelf te zien. Voorwerpen die voorheen niet voor publiek zichtbaar waren. Op piekmomenten ontvangt het informatiecentrum dagelijks tussen de 100 en 200 bezoekers. Het hele jaar door zullen er in samenwerking met de gemeente Den Haag marketingcampagnes worden gehouden om bezoekers te trekken.

Informatiecentrum

Uitzichtpunt.

Zoals eerder vermeld is er naast een informatiecentrum is er ook een speciaal uitzichtpunt voorzien om bezoekersstromen op peil te houden. Dit uitzichtpunt wordt gerealiseerd op plek van het ruitersstandbeeld van Willem II. De voorbereidende werkzaamheden zijn later gestart dan was voorzien omdat hiermee pas kon worden gestart nadat de natuurvergunning is verleend. Tijdens de werkzaamheden is ook een tijdcapsule gevonden. Naar verwachting zal het uitzichtpunt voor de zomer 2024 open voor publiek. In verband met het later verkrijgen van de natuurvergunning dan gepland, is ook de opening van het uitzichtpunt in de tijd verschoven.

Impressie bouwketen Hofvijver en uitzichtpunt. Beeld: RVB / Ben Boon / 3dhdscan / Azad Balabanian / Taylor

Bouwketen

Voor de werkzaamheden aan de bouwketen op het Binnenhof was een natuurvergunning noodzakelijk. Deze is later afgegeven dan was voorzien. De werkzaamheden zijn daarom later gestart dan gepland. Op het Buitenhof is niet genoeg ruimte voor alle benodigde bouwketen. De extra keten zijn daarom in deze rapportageperiode als één geheel op pontons in een hoek van de Hofvijver geplaatst. Het ontwerp van de keten is in participatie met de omgeving tot stand gekomen. Hierbij is specifiek gekeken naar het aantrekkelijk en leefbaar houden van de omgeving van het Binnenhof voor omwonenden en ondernemers. De gevel bestaat uit een spiegellende beplating en op het dak van de keet komt een gras-/duinlandschap. De realisatie van de bouwketen zijn later gepland dan verwacht aangezien de werkzaamheden, zoals gemeld in VGR10, pas konden starten na de verlening van de natuurvergunning.

Realisatie bouwschuttingen

In januari is gestart met het plaatsen van het laatste deel van de bouwschuttingen rondom het Binnenhof. De schuttingen worden geplaatst om de bouwwerkzaamheden veilig te kunnen laten verlopen. In participatie met de omgeving is voor de Lange Poten een ontwerp van 'een straat in een straat' gemaakt.

Impressie bouwschutting Lange Poten, hoek Spui

Omgevingsonderzoek

Uit het vierde omgevingsonderzoek (n=2800) van november 2023 blijkt dat de mate van (on)tevredenheid over de renovatiewerkzaamheden is gestabiliseerd het voorjaar 2023. Verkeershinder is nog steeds het meest bepalende aspect voor het wel of niet tevreden zijn.

Het aantal omwonenden dat neutraal of (zeer) tevreden is over de informatievoorzieningen is licht gestegen. Het aandeel omwonenden dat (zeer) tevreden is of een neutraal oordeel heeft over de informatievoorzieningen is ook gestegen in vergelijking met het voorjaar 2023. De begrijpelijkheid van de informatie over de werkzaamheden wordt door steeds meer omwonenden als positief ervaren. Ook de wijze waarop men wordt geïnformeerd en de frequentie waarmee men op de hoogte wordt gehouden wordt steeds positiever ervaren.

Omwonenden, vooral bewoners, hebben vaker begrip voor de renovatie t.o.v. vorige metingen. Waar in 2023 het aantal omwonenden dat ontevreden was over

het luisteren naar wensen en behoeften iets was gestegen, is dit percentage nu weer vergelijkbaar met de metingen in 2022 en 2021.

Het gevoel dat de omgeving heeft bij de renovatie duidt men deze meting vooral aan met de termen 'Het gaat te langzaam', 'Grote investering', 'Noodzakelijk', 'Ingewikkeld', 'Minder aantrekkelijk winkel- en horecagebied' en 'Ambitieuus'. Het gevoel 'Heb er begrip voor', wat deze meting voor het eerst is uitgevraagd, wordt door ongeveer 3 op de 10 omwonenden genoemd.

Het responspercentage is met ongeveer 2,4% na meerdere herinneringen laag en de frequentie wordt hoog ervaren. De vorm en frequentie van het omgevingsonderzoek worden de komende periode geëvalueerd en mogelijk op basis daarvan aangepast.